

УДК 811.112.2

О.В. ШИРЯЄВА,

*аспірант кафедри міжкультурної комунікації та перекладу
Львівського національного університету імені Івана Франка*

СЛОВОВІРНІ ТИПИ НІМЕЦЬКИХ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ ТА СПОСОБИ ЇХ ВІДТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ ПОВОЄННОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

У статті розглянуто основні словотвірні типи okazіоналізмів німецької мови, проаналізовано та встановлено стратегії їх передавання українською мовою на матеріалі романів Герти Мюллер «Гойдалка дихання», Гюнтера Граса «Бляшаний барабан» та їх українських перекладів.

Ключові слова: okazіоналізм, словотвірний тип, okazіональне словотворення, перекладацькі трансформації.

Невід'ємний аспект поступу суспільства – це розвиток мови, про що свідчить постійна зміна її лексичного складу. Деякі новотвори після своєї появи лексикалізуються та згодом входять до словникового складу мови, інші – залишаються нелексикалізованими та існують лише в тому контексті, в якому їх використали вперше. Ці новотвори визначають як okazіоналізми – одноразові, створені в процесі мовлення лише для певного контексту лексичні одиниці, які часто поза цим контекстом незрозумілі і які не увійшли до словникового складу мови на момент їх вживання [6, с. 20].

Вперше поняття okazіональності було досліджено ще 1880 р., коли німецький мовознавець Г. Пауль ввів у праці «Prinzipien der Sprachgeschichte» термін okazіонального слова: «...Необхідність зміни значення слова ґрунтується на тому, що значення, яке слово має при кожному його використанні, не повинно збігатися з тими значеннями, які йому приписує узус. Було б доцільно мати конкретні визначення для такої невідповідності, тому послуговуватимемося термінами *узуальне* та *okazіональне* значення. Отже, узуальне значення розуміємо як загальний зміст, що асоціюється в членів певної мовної спільноти з одним словом, а okazіональне значення як той зміст, який мовець асоціює з певним словом і від якого очікує, що і слухач асоціюватиме його з цим словом» (переклад наш – О.Ш.) [6, с. 75]. Феномен okazіоналізмів на матеріалі різних мов досліджували такі вчені, як В. Карпалюк, Н. Сологуб, Т. Юрченко, Є. Карпіловська, Ж. Колоїз, О. Ребрій, Г. Вокальчук, О. Турчак, Н. Арутюнова, М. Бакіна, О. Ликов, Е. Ханпіра, О. Земська, В. Лопатін, а також Р. Hohenhaus, С. Peschel, W. Heringer, O. Siebold, W. Wildgen, W. Motsch та ін. Протягом останніх років у сучасному мовознавстві та перекладознавстві зростає кількість досліджень, пов'язаних із різними аспектами вивчення okazіоналізмів, однак ціла низка питань залишається нез'ясованою, що й визначає актуальність цієї статті.

У статті здійснено спробу проаналізувати способи передавання словотвірних типів okazіоналізмів німецької мови українською на прикладі романів Г. Мюллер «Гойдалка дихання», Г. Граса «Бляшаний барабан» та їх перекладів українською мовою, виконаними Н. Сняданко та О. Логвиненком відповідно. Загалом було опрацьовано 1075 сторінок тексту, з яких було виокремлено 248 okazіоналізмів. Об'єктом пропонованого дослідження виступають okazіоналізми у згаданих вище романах та в їх перекладах українською, а предметом – особливості словотворення okazіоналізмів, притаманних німецькій мові та способи їх відтворення українською.

Для перекладознавства проблема передавання оказіоналізмів особливо цікава, оскільки більшість оказіоналізмів німецької мови утворена за словотвірними моделями, не властивими українській мові. Перекладач постає перед важливим завданням – передати зміст оказіоналізму конструкцією, яка не була б чужою українському читачеві, не втрачаючи концептуальності оригіналу.

Романи «Бляшаний барабан» та «Гойдалка дихання» належать до одних із найважливіших творів німецької повоєнної літератури, які також можна віднести до літератури пам'яті. *Rosipotti Literaturlexikon* визначає літературу пам'яті як тексти, в яких автор пояснює минуле своєї країни, культури, а також своє особисте минуле. У німецькій літературі ХХ–ХХІ ст. центральну роль займає історія країни, а саме період Другої світової війни, панування режиму Гітлера та повоєнний час. Автори романів «Бляшаний барабан» та «Гойдалка дихання» Г. Грас та Г. Мюллер стали лауреатами Нобелівської премії в галузі літератури у 1999 р. та 2009 р. відповідно. Головний герой «Бляшаного барабана» – карлик Оскар Мацерат, який у 3 роки вирішує далі не рости і залишається карликом протягом життя. Його герой описує події до війни, під час війни та повоєнний період через призму дитячості та наївності, яка проте не змінює жахливості описаних подій. Роман «Гойдалка дихання» розповідає історію Лео Ауберга – етнічного румунського німця, який після Другої світової війни був депортований до Східної України в трудовий табір. Він описує життя у цьому таборі, де вже німці були жертвами діючого режиму, та порушує багато моральних питань, які принесла Друга світова війна, актуальних і сьогодні. Романи насичені оказіоналізмами, що дає змогу дослідити проблему перекладу оказіоналізмів та спробувати знайти стратегії їх перекладу українською.

Одна з найважливіших проблем, що виникає в дослідженні оказіоналізмів – це проблема їх дефініції. О. Косович визначає оказіоналізми як «мовленнєві конкретно-ситуативних утворення, які реалізують експресивно-образну функцію, створені ad hoc за традиційними і нетрадиційними (новими) словотвірними моделями, не зареєстровані у словниках неологізмів» [1, с. 6]. Та відсутність запису в словнику – це ще не ознака новизни лексичної одиниці. Для процесу лексикалізації оказіоналізму потрібно, щоб конкретна лексема була важливою для певної соціальної групи і відповідала комунікативним потребам цієї групи. Також важливий авторитет мовця, який вперше вжив оказіоналізм, чи автора твору, в якому оказіоналізм вперше трапляється. Вони заповнюють конкретну прогалину у лексичному складі мови – позначають процес, явище, предмет, які до моменту їх вживання ще не існували в мові або деталізують цей процес, явище чи предмет. Такі новоутвори характеризуються «новизною, свіжістю, несподіваністю, а головне – їх контрастністю по відношенню до нормативних лексем» [2, с. 115]. Оказіоналізми виконують низку функцій, які Г. Ельзен поділяє на 3 групи: референційні (називають або деталізують предмет або явище; зазвичай зрозумілі поза контекстом), текстуальні (служать для уникнення тавтологій або комплексних фраз, скорочення речень, образності тексту, легшого сприйняття читачем складних понять та ін.; зазвичай потребують контексту для розуміння) та стилістичні (коли не потрібно називати поняття, але викликати певні емоції в читача чи вразити його; поетично-естетичні функції, засіб іронії тощо) [6, с. 87–88]. Якщо лексема надлишкова, тобто вже має рівноцінний еквівалент у мові, то навіть за умови її застосування у конкретному контексті вона не буде лексикалізована. Наприклад, у німецькій мові словотвірний тип, за яким прикметник можна перетворити у іменник за допомогою суфіксів *-heit/-keit/-igkeit*, передбачає утворення нових лексем *Großheit, Langheit, Breiheit*. Та вже наявні в німецькій мові лексеми *Größe, Länge, Breite* блокують ці новотвори через їх надлишковість [7, с. 18]. Реципієнт не завжди в змозі ідентифікувати оказіоналізм у конкретному контексті, якщо він утворений за продуктивним словотвірним типом та ідеально вписується в контекст [6, с. 25]. Наприклад, *frischbebrillt* [4, с. 316] не кожен читач може сприйняти як оказіоналізм, оскільки він утворений за допомогою експліцитної деривації, не виділяється в контексті (*frischbebrillt soll sich Wiktor Weluhn ... auf jene Flucht gemacht haben...*), а компонент *frisch-* трапляється у інших, схожих за формою узуальних лексемах: *frischgebacken, frischverliebt*. Дослідження також підтвердило, що більшість оказіоналізмів німецької мови утворені за стандартними, продуктивними словотвірними типами.

Мовознавці В. Фляйшер та І. Барц визначають словотвірні типи (СТ) як класи новотворів з однаковими структурними та семантичними характеристиками. Вони виділяють сім основних СТ у німецькій мові, а саме:

- композиція або словоскладання (Komposition/Zusammensetzung),
- деривація (імпліцитна – безафіксальна та експліцитна – за допомогою афіксів) (implizite und explizite Derivation),
- конверсія (перехід однієї частини мови в іншу) (Konversion),
- скорочення (Kurzwortbildung),
- зворотна (регресивна) деривація (Rückbildung),
- контамінація (Kontamination),
- редуплікація (Reduplikation).

Найпродуктивніша словотвірна модель німецької мови – словоскладання, особливо продуктивна у творенні іменників. Більшість з okazіоналізмів у проаналізованих романах утворені саме за допомогою словоскладання – 188 (*Pflegerinnenwolken* [4, s. 583], *Mundglück* [5, s. 34], *Mittelmeermund* [4, s. 421], *Konzertreisenrummel* [4, s. 754]), 35 – деривати (*stullenfressend* [4, s. 501], *sägemeisterlich* [4, s. 31], *Schriftklopferei* [4, s. 597]), 24 okazіоналізми утворено способом конверсії (*Wersprichthierwennnichtiggefragtistundhat nichtszusagennurichichich* [4, s. 631], *Nicht-Trömmeln-Dürfen* [4, s. 163]) та 2 – редуплікації (*Tauschtauschtauschspielchen* [4, s. 545]). Okazіоналізмів, що утворені способами контамінації, творенням складноскорочених слів та скорочення у проаналізованих творах не було знайдено.

Словотворення німецької мови суттєво відрізняється від української. Наприклад, словоскладання – найпродуктивніший і найпоширеніший словотвірний тип німецької мови, тоді як для української він зовсім непродуктивний. У системі української мови найпродуктивніший словотвірний тип – афіксація, а саме суфіксація, про що свідчить той факт, що в мові для творення різних розрядів слів виробилася певна система суфіксів – іменникових, прикметникових, дієслівних, прислівникових [3, с. 107]. Наприклад: барабан – барабанити (дієслівний), компроміс – компромісний (прикметниковий), голос – голосок (іменниковий). Німецька мова більш аналітична у своєму словотворі, тоді як українська – флективна. Тому при перекладі перекладач повинен звертатись до різних граматичних, стилістичних та лексичних трансформацій, щоб для читача текст не здавався іншомовним. Труднощі перекладу полягають також у розбіжностях у картині світу мови оригіналу та мови перекладу. Аналіз способів передачі okazіоналізмів німецької мови у романах українською чітко показує, що більшість okazіоналізмів не мають постійних еквівалентів в українській мові. У процесі дослідження було встановлено, що лише 15 з усіх наявних okazіоналізмів (6%) перекладені за допомогою okazіоналізму: *Ausgelöffeltheit* – «вичерпаність», *grünzählig* – «зеленозубий», *Erwartungsmütze* – «шапка-очікування», *Herzschaukel* – «лопата-серце», *bläulichsteif* – «синювато-застиглий», *wasserstoffblond* – «воднево-блідий», *Eintropfenzuvielglück* – «остання крапля щастя», *Knotengeburt* – «вузлотвір», *halbzugerankt* – «напівзавитий», *glastönend* – «скловбивчий», *Sündenschnur* – «гріховно-дешева прикраса», *Bauchnabeltöpfchen* – «горщик-пупок», *Zeichenkohleermürber* – «вуглеруйнівники», *unbetrommelt* – «небарабанений», *Likörgläservorrat* – «лікєро-чарковий запас», *tausendfaserig* – «рясноволоконистий».

Найчастіше перекладачі з німецької мови українською вдаються до описових конструкцій, а саме словосполучень іменник у Н.в. + іменник у Р.в.: *Brandstifteraugen* – «очі паля», *Hungerwort* – «слово голоду», *Knäueliebe* – «клубок кохання» (загалом – 52,20%); прикметник+іменник: *Kaschubentrücken* – «кашубська спина», *Bindfadenküsten* – «плетені береги», *Blechkuss* – «бляшаний поцілунок» (загалом – 47,18%). Переклад деяких okazіоналізмів вимагає використання дескриптивних перифразів українською: *Hautundknochenzeit* – «коли ми всі перетворилися на ходячі скелети, шкіру і кістки», *jazzwiederkäuender (Marxist)* – «марксист, в якого джаз – мов та жуйка», *(Wegen dem) Schneeverrat (bin ich hier)* – «я тут, бо мене зрадив сніг» (загалом – 44,17%). Також словосполучення з прийменниками часто обирають як спосіб перекладу okazіоналізмів: *Stäuberprozeß* – «процес над трясunami», *Muschelkalkkissen* – «підставки з черепашнику», *Nachtkoffersachen* – «речі з моєї нічної валізи» (загалом – 30,12%). Немалий відсоток okazіоналізмів передають українською за допомогою граматичних трансформацій, а саме переходу однієї частини мови в іншу: *glasz-*

ersingende (Potenz) – «здатність розтинати скло», (*Ich wurde*) *zementkrank* – «я занедужав на цемент», *Nullerschere* – «зістригти все наголо» (загалом – 17,6%). Деякі оказіоналізми, які не несуть великого стилістичного навантаження, перекладають за допомогою генералізації: *dürrgefroren (Ziege)* – «замерзлі», *Gerüstbuckel* – «горб», *Glockenschnittmantel* – «пальто» (загалом – 12,4%). Такий самий відсоток оказіоналізмів у романах перекладено дослівно, тобто переклад українською синтаксично еквівалентний німецькому оригіналу: *krankhungerig* – «хворобливо голодний», *gnädigbläss* – «аристократично-блідий», *blutwurstgefüllt* – «напханий кров'яною».

Отже, за результатами дослідження виявлено, що для перекладу німецьких (словотвірних) оказіоналізмів українською мовою перекладач рідко послуговується засобами словотворення. Найчастіше для передавання оказіональних словоутворів використовують дескриптивні перифрази, а саме словосполучення типу іменник у Н.в. + іменник у Р.в., прикметник+іменник, прийменникове сполучення, перехід з однієї частини мови в іншу та непохідну лексику, що зумовлено, насамперед, особливостями морфологічної будови аналізованих мов, а також відмінностями картин світу їхніх носіїв.

Список використаних джерел

1. Косович О. Оказіональне словотворення в сучасній французькій мові (на матеріалі мови мас-медіа, інтернет-видань і художніх творів): автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.05 / О. Косович. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2008. – 22 с.
2. Степанова М. Теоретические основы словообразования в немецком языке / М. Степанова, В. Фляйшер. – М.: Высшая школа, 1984. – 264 с.
3. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови: монографія. / В. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.
4. Grass G. Die Blechtrommel / G. Grass. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1997. – 779 s.
5. Müller H. Atemschaukel: Roman / H. Müller. – München: Hanser, 2009. – 299 s.
6. Paul H. Principien der Sprachgeschichte / Hermann Paul. – Tübingen: Niemeyer, 1880. – 428 s.
7. Peschel C. Zum Zusammenhang von Wortneubildung und Textkonstitution / C. Peschel. – Tübingen: Niemeyer, 2000. – 315 s.

References

1. Kosovych, O. *Okazional'ne slovtvorennia v suchasnij frantsuz'kij movi*. Avtoref. diss. kand. filol. nauk [Occasional word forming in modern French. Extended abstract of cand. philol. sci. diss.]. L'viv, 2008, 22 p.
2. Stepanova, M. *Teoretycheskye osnovy slovoobrazovanyia v nemetskom iazyke* [Theoretical ground of word coining in German]. Moscow, Vysshiaia shkola Publ., 1984, 264 p.
3. Chabanenko, V. *Stylistyka ekspresyvnykh zasobiv ukrains'koi movy* [stylistics of expressive means in Ukrainian]. Zaporizhzhia, ZDU Publ., 2002, 351 p.
4. Grass, G. *Die Blechtrommel* [The Tin Drum]. München, Deutscher Taschenbuch Publ., 1997, 779 p.
5. Müller, H. *Atemschaukel* [The Hunger Angel]. München, Hanser Publ., 2009, 299 p.
6. Paul, H. *Principien der Sprachgeschichte* [Principles of the history of language]. Tübingen, Niemeyer Publ., 1880, 428 p.
7. Peschel, C. *Zum Zusammenhang von Wortneubildung und Textkonstitution* [Connection between new-word-forming and text constitution]. Tübingen, Niemeyer Publ., 2000, 315 p.

В статье рассмотрены основные словообразовательные типы окказионализмов немецкого языка, проанализированы и определены стратегии их передачи в украинском языке на материале романов Герты Мюллер «Качели дыхания» и Гюнтера Грасса «Жестяной барабан» и их украинских переводов.

Ключевые слова: окказионализм, словообразовательный тип, окказиональное словообразование, переводческие трансформации.

The article overviews major word-forming types of nonce words in German language, analyzes and ascertains main strategies of transferring those into Ukrainian on the basis of the novels “The Hunger Angel” of Herta Müller and “The Tin Drum” of Günter Grass and their Ukrainian translations.

Key words: nonce word, type of word-formation, word formation of nonce words, translation solutions.

Одержано 25.10.2017